

ЖУП СӨЗЛЕРДИŇ УЛЫЎМА СЕМАНТИКАСЫ

Бекбергенов Қ.А.

Ўзбекистан илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илимий изертлеу институты, филология илимлериниң кандидаты, үлкен илимий хызметкер.

bekbergenovqidirbay2025@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17703417>

Аннотация: Қарақалпақ тилиндеги жуп сөзлер компонентлериниң мәнилик қатнасына қарай бирнеше топарларға бөлинеди: улыўмаластырыўшы мәнидеги жуп сөзлер, күшейтиў мәнисине ийе жуп сөзлер, идиомалық қасийетке ийе болған жуп сөзлер, аўыспалы мәнидеги жуп сөзлер, аўдарма жуп сөзлер.

Таяныш сөзлер: Қарақалпақ тили, қоспа сөзлер, жуп сөзлер, жуп сөз компонентлери, жуп сөзлердиң семантикасы, компонентлердиң мәнилик қатнасы.

Аннотация: Парные слова в каракалпакском языке по взаимоотношению компонентов делятся на следующие типы: парные слова с собирательным и обобщенным значением, парные слова с усиленным значением, парные слова с идиоматическим значением, парные слова с переносным значением, парные слова-кальки.

Ключевые слова: Каракалпакский язык, сложные слова, парные слова, компоненты парных слов, семантика парных слов, взаимоотношение компонентов.

Abstract: Paired words in the Karakalpak language, according to the relationship of components, are divided into the following types: paired words with a collective and generalized meaning, paired words with an enhanced meaning, paired words with an idiomatic meaning, paired words with a figurative meaning, paired calque words.

Key words: Karakalpak language, compound words, paired words, components of paired words, semantics of paired words, relationship of components.

Компонентлериниң мәнилери қарай жуп сөзлердиң улыўма мәниси еки түрли болады: 1) Улыўма мәниси компонентлердиң мәнилери менен байланыслы, солардан келип шығатуғын жуп сөзлер: *ата-ана, бет-қол, аға-уни, қыз-жигит, қой-ешки* т.б. Мысалы: Жаныўардың *жал-қуйрығын* тарадым (И.Юсупов). Өткен-кеткеннен қызықлы әңгимелер айтып, *ақыл-кеңес* берип турады (А.Әлиев). Кешеден берли *көрген-билгенлерим* бийжағдай, көрген түстей көз алдыма елеслейди (И.Қурбанбаев). 2) Улыўма мәниси компонентлериниң мәнилеринен басқаша, олар менен байланыслы емес жуп сөзлер. [Муратов С.Н. 1961;77]. Мысаллар: Пайдасы ушын *етек-жеңди* түрерсең (Күнхожа). Сол кеткеннен Муратбектен *ушты-күйди* хабар болмады (И.Қурбанбаев).

Бул истиң *алды-артын* ойланбай, аға,

Мен жетим сорлыға еттиң қысымды (Омар).

Компонентлериниң мәнилериниң қатнасына хәм соларға байланыслы улыўма мәниниң билдирилиўине қарай жуп сөзлерди бирнеше топарларға бөлиўге болады:

1. **Улыўмаластырыўшы мәнидеги жуп сөзлер.** Бул типтеги сөзлер өзиниң компонентлериниң жекке мәнилериңе қарағанда бир қанша кең, топлаў, улыўмаластырыў мәнисин береді.

Улыўмаластырыўшы мәнидеги жуп сөзлер компонентлериниң семантикасына қарай еки түрлі болады:

а) Улыўма мәниси компонентлериниң мәнилериңиң қосындысынан келип шығатуғын жуп сөзлер: *ата-ана, бет-қол, кемтир-зарры, нақыл-мақал, өтирик-өсек, қыз-жигит* хәм т.б. Мысаллар: *Бет-аўзыңды сыпыр, - деди ол* (Ө.Хожаниязов).

Бирадарым, Турды жора,

Геўиш-мәсиң қутлы болсын (А.Муўсаев).

Сақал-шашларым ағарды (Күнхожа). *Қыз-келиншек* келсе, бир өзиң базар (Омар). *Теңи-досым* менен ойнап күлмедим (Күнхожа). Қосық жолларындай ядтан билемен, *Ой-шуқырын*, көпирин, *жап-салманы* (И.Юсупов). *Ели-халқы, улқызынан* уялмай (А.Муўсаев). Мине мениң *көрген-билгеним* (И.Қурбанбаев). Сәнли үш сәдепли қара *костюм-шалбар*, ақ көйлек кийген (Т.Халмуратов). *Шахмат-шашка* да алдық (А.Әлийев). *Өтирик-өсекке* исенетуғын бирли-ярым адамлар да табылып қалар (Ө.Хожаниязов).

б) Улыўма мәниси компонентлердиң мәнилериң хәм соған уқсас, бир теклес мәнилерди де қамтытуғын жуп сөзлер [Муратов С.Н. 1961:77; Абдурахманов Н. 1962]: *қазан-табақ, көрпе-төсек, аға-уни, қол-аяқ* хәм т.б. Мысаллар: *Құрт-құмырсқаға* жан питер (А.Муўсаев). Хеш қандай *урыс-жәнжелдиң* кереги жоқ (Ш.Сейитов). *Аты-жөниңди* айт, болмаса ... әкеңниң орнына келдиң бе? (Т.Қайыпбергенов). Жаз болса *қаўын-қәмек* егеди (Т.Халмуратов). *Уллы-киши* мүбәрек болсын дедилер (А.Муўсаев). *Дос-душпанды* таныр көзиң (А.Муўсаев). Адамларға *чай-суў* беретуғын жатақжай керек емес пе? (К.Султанов). Соннан кейин Орынбай *оны-буны* сорастыра баслады (А.Әлийев).

Бул топардағы жуп сөзлердиң семантикасында оның компонентлеринде аталмаған түсиниклер де қоса билдирилип, жуп сөз бир қанша кең, улыўма мәниге ийе болады.

Бундай мәни әсиресе екинши компоненти жекке турып мәни аңлатпайтуғын жуп сөзлерде көбирек билдириледи. Мысаллар: Оның үстинде кир *кийим-кеншеклер* ретсиз қалай болса солай жатыр (Т.Халмуратов). Бүгин де онлаған *гедей-қаллаш* келип қосылды (К.Султанов). Малы-халы жоқ *жарлы-жақыбайға* бәрибир еди (Ш.Сейитов). Бирақ оның *жөн-жосағын* қысқа түсиндириў қыйын емес (А.Әлийев).

2. Күшейткиш мәнидеги жуп сөзлер. Бул топарға көбинесе компонентлери өз ара синоним болған жуп сөзлер киреди [Муратов С.Н. 1961;78].:

а) Бир мәнини ҳәр тәрәплеме сыпатлаў арқалы (яғный еки компонент бир мәниниң еки түрли реңкин көрсетеди) күшейтиў мәнисине ийе болған жуп сөзлер. Мысаллар: Я майып болады, я *ирип-ширип* жоқ болады (Ө.Хожаниязов). *Ҳарып-шаршап* суў бойында жатарман (Омар). Ҳәп заматта *азып-тозып* қалғандай болып көринди (Т.Халмуратов). Ашық болып *жайнап-жаснап* тойласам (Күнхожа). Оның бүгинги *жүрис-турысы* күндегиден өзгешелеў (Г.Изимбетов). Этирапыңыз *ушы-қыйыры* жоқ шексиз дала (Т.Халмуратов).

б) Мәнилери бири-бирине жүдә жақын сөзлерден, синонимлерден жасалып, улыўма мәни сол компонентлердиң мәнисин бир қанша нықлап, толықтырып көрсететуғын жуп сөзлер. Мысаллар:

Аман-есен Қарақалпақты

Көрер күнлер болар ма екен? (Күнхожа).

Көргенимше *аман-саў* бол (Омар). Заманында *урыс-жәнжел* көп болды (А.Муўсаев). Жүрдек *дуз-несип* деген (И.Юсупов). *Ақыл-хуўышым* кетип тур (Күнхожа). Ал маған *ар-намыс* керек (И.Қурбанбаев).

3. Улыўма мәни компонентлердиң туўра мәнисинен басқашалаў болып, идиомалық қәсийетке ийе болған жуп сөзлер. Олар белгили бир сөзлер менен (көбинесе феийллер менен) басқарылып келеди. Мысаллар: Ақшам Владимир *ушты-күйди* жоқ болып шықты (Т.Қайыпбергенов). Сизлер келгенше мен үйге *көз-қулақ* болып турарман (А.Әлийев).

Көзимниң *ағыў-қарасы*

Көлге қаш, ярым, көлге қаш (А.Муўсаев).

- Бул фантазия! – деди *күйип-писип* Глеб Платонович (Т.Халмуратов). *Ем-дәри* болды басалай (Күнхожа). Сол жерде көтериле қойса, *дин-ийманды* тыңламай жайнап кетеди (Г.Изимбетов). Сөзиниң билмеген ҳасла *алды-артын* (А.Муўсаев). Жуўқылдасып *ишпеге-жемеге* жанынды қоймайды (А.Әлийев).

4. Аўыспалы мәнидеги жуп сөзлер. Аўыспалы мәниде көбинесе компонентлери өз ара антонимлик қатнастағы жуп сөзлер қолланылады. Мысаллар: *Аишы-дуишысын* көре берерсизлер (Ө.Хожаниязов). Усындай ел ағасы бола турып, елиниң *ашы-тоғына*, *өли-тирисине* қарамасаң бола ма? (Ш.Сейитов). Күндиз атызда дийқанлардың *бары-жоғын* билдирмеген де сол кемпир-ғаррылар (И.Қурбанбаев).

5. Аўдарма жуп сөзлер. Бир компоненти қарақалпақ тилиниң өз сөзинен, ал екіншиси басқа тиллерден өзлестирилген сөзлерден жасалған жуп

QARAQALPAQ TIL BILIMINIŃ AKTUAL MÁSELELERI

RESPUBLIKALÍQ ILIMIY-TEORIYALÍQ KONFERENCIYA

сөзлер бири бириниң аўдармасы болғанлықтан тийкарынан, бир мәнини анықлаў, соның менен бирге оны толықтырыў, нықлаў мәнилерине ийе болады: *заң-закон, есап-шот, бала-шаға, ақыл-хуўи* хәм т.б. Мысалы: Түсинбедик *заңы-закон* тилине (А.Муўсаев).

Әдебиятлар:

1. Абдурахманов Н. Парные слова в современном узбекском литературном языке. АҚД. Ашхабад, 1962.
2. Муратов С.Н. Устойчивые словосочетания в тюркских языках. М., ИВЛ. 1961, 78-б.